

LYKIA OLYMPOS DAĞI'NDA BİR ÖN ARAŞTIRMA

Adnan DİLER*

Tanrı Hephaistos'un bilinen ünlü tapınım merkezlerinden biri de Lykia Hephaistionu'dur¹. Antik bir yolla ulaşılan Khimaira (Hephaistion) daki ölümsüz ateşten kaynaklanan bu kültün Olympos'daki ayrıcalıklı yeri yazıt² ve sikke³ gibi arkeolojik verilerle de bellidir.

Athena resimli kent sikkelerinin öteki yüzündeki yıldırımla simgelenen⁴ Zeus ise Olympos'un bir başka önemli tanrısıydı. Hephaistos kültürünün Khimaira'da sönmeyen ateşe bağlılığı gibi Zeus tapınımının da yerleşim yakınındaki Olympos Dağı'yla önemli bir ilişkisi olmalıydı. Çünkü, aynı adı taşıyan ve böylesine yüksek dağ doruklarında yapılan araştırmalarda, dağ kültürüne yönelik bazı tapınım kalıntıları belirlenmiştir. Ve benzerleri Lykia Olympos Dağı'nda da bu türden bir kutsal alanın varlığına yol gösterebilirdi⁵.

Olympos Dağı'nın konumuna ilişkin bazı açıklayıcı bilgiler Strabo tarafından verilir: Yazar –sonraları Phoinikous olarak da anılan– hem kentin hem de dağın aynı Olympos adıyla çağrıldığını, eteklerinde korsan Zeniketes'in kalesinin bulunduğunu, ayrıca bu kale ve dağdan tüm Lykia, Pamphylia, Psidia ile Milyas'ın görülebildiğinden söz eder⁶. Kentin kuzeyba-

(*) Dr. Adnan DİLER, Atatürk Üniversitesi, Fen ve Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji ve Sanat tarihi Bölümü, Klasik Arkeoloji Anabilim Dalı 25240-ERZURUM

(1) Sönmeyen ateşe bağlı tanrının diğer ünlü kült merkezleri ise Lemnos, C. Fredrich, AM 31-3, 1906, 254 vdd., Etna, RE VIII, 1, 322 vdd. (L. Malten) ve Bakü'dedir, Petroleum I 1906, 591 vdd.

(2) E. Petersen-F. von Luschan, Reisen im südwestlichen Kleinasien II: Reisen in Lykien, Milyas und Kibyrtis (1889) 117; L. Malten, JdI 27, 1912, 237.

(3) Özellikle III. Gordianus portreleri üzerinde bu tanrı portreleri yaygındır, H. von Aulock, IstMitt. Beih. 11, 1974, 71 Lev. 11 Nr. 186-189.

(4) H. von Aulock SNG Lykien 10 Lev. 143 Nr. 4376.

(5) Daha önce gerçekleştirilen ön çalışmanın ardından gelecekte kentin güneyindeki Olympos Dağı'nda da bu yönde bir araştırma yapmanın gerekliliği dile getirilmişti, A. Diler VI. Araştırma Sonuçları Toplantısı (1988) 109.

(6) Strabo XIV 671.

tısındaki 2300 m. yüksekliğine erişen Tahtalı Dağı'nın Strabo'nun tanımına uyan Olympos Dağı olduğu önerilir⁷. Ancak güneyde yerleşik Musa Dağı Olympos'a yakınlığı yanında, korsanların da sığınabileceği doğal bir savunma yeri içeren konumuyla, Strabo'nun sözünü ettiği ve asıl kentle ilişkili Olympos Dağı olmalı⁸. Bazı yüksek dağların Anadolu'da da Olympos adıyla anıldığı düşünülürse, görkemli Tahtalı Dağı'nın aynı adı taşıması doğaldır⁹.

Musa Dağı'nda olası kült kalıntılarını incelemeyi amaçlayan bu ön araştırma başlangıcında, değerlendirilmiş dağ temenoslarına ilişkin bilinenlerle, Musa Dağı'nın denize koşut doğu tepelerinden çok batı ve güney tepelerinin kalıntılar için daha elverişli olabileceği sonucuna ulaşılmış ve aramaların bu yörede yoğunlaştırılmasına karar verilmiştir. Bu düşünceyle, anılan yöreye doğru kentin güneyinden Çillidere Vadisi'nin doğu yamaçlarındaki bir patika yol güneye doğru izlendiğinde (Resim: 1), bu güzergah üzerinde Khimaira'dakine benzer özellikteki antik bir yolun korunabilmiş bazı bölümleri yer yer de olsa belirlenebilmiştir (Resim: 3). Güneye doğru sürekli yükselen bu yolun Olympos'a 3-3.5 km uzağından batıya dönülmesinin ardından, Musa Dağı'nın Harnupluyurt (Yaylalık) denilen tepesine ulaşılmış (Resim: 1) ve ormanlık alan içerisinde bazı önemli antik kalıntılarla karşılaşmıştır. Bunlar, bosajlı pseudo izodom duvarlardan yapılmış, içlerinde sarnıçlar ve diğer mimari parçaların görüldüğü çoğu nitelikli erken yapılar (Resim: 11. 12) ile alanın kuzeyinde yoğunlaşan geç dönem kalıntılarıdır. Aranılan kült kalıntılarına ise Yaylalık denilen tepe düzlüğünün güney kenarında rastlanılmıştır. Bunlar, ortada bir şapel ile onun apsisinin arkasındaki yuvarlak bir duvar kalıntısı ve şapelin önünde yerleşik, ortası bir kuyu şeklinde açılmış, kare biçimli yüksekçe bir platformdan oluşur.

Şapelin arkasındaki -toplama malzemeden yapılmış- duvar kalıntısının şapel apsisine uzaklığı yaklaşık 1.30-1.65 m kadardır (Resim: 2). Eğrisel tasarlı bu duvarın uzantıları yıkıntı nedeniyle izlenememektedir. Kalıntılardan şapel apsisinde moloztaş, diğer duvarlarında ise dikdörtgen kesimli düzgün bloklar kullanılmıştır (Resim: 4.5); yapının dıştan ölçüleri 9x5 m kadardır ve ancak 1.50 m yüksekliğince ayakta kalabilmiştir. Şapel önündeki alanda konumlanan düzgün bloklardan yapılmış platform 2.90 x 3.10

(7) G.E. Bean, *Klein Asien* (1968) 153; D. Magie, *Roman Rule in Asia Minor II* (1950) 287 vdd., 1168 Not. 19. Buna karşın Musa Dağı'nın Strabo'ca da sözü edilen Olympos Dağı olabileceği konusunda da bazı görüşler vardır, Cook, *Zeus II* 972 Not. 1.

(8) Strabo (XII 574) Olympos Dağları'ndan söz ederken sık ormanları ve haydut çetelerini barındıran, dağ tarafından korunmuş yerler içerdiklerinden söz eder.

(9) Strabo XII 572; XIV 682. 683.

m ölçülerinde ve kareye yakın bir tasardadır (Resim: 2.6). Bu kalıntının içinde 0.85 m çapında ve yaklaşık 2 m(?) derinliğinde bir kuyu açılmıştır (Resim: 7). Moloztaşlardan yapılmış bu kuyu içerisinde ayrıca düzgün taşlardan oluşturulmuş küçük bir inişin varlığı da görülebilmektedir¹⁰.

Temenos in-situ kalıntılarının özetle resmedilen bu görünümü yanında, çevreye yayılmış yıkıntı dolgusu içinde, diğer bazı kalıntılar da izlenebilmektedir. Bunlardan 0,60 m çapında, içi oyuk silindirik biçimli bir öge ile (Resim: 9) platformun yanında bulunan ve olasılıkla yuvarlak tabanlı- taşınabilir türden- bir sunağa ilişkin kırık parça (Resim: 6.10) ilgi çekicidir¹¹.

Musa Dağı'nın Yaylalık doruğunda bulunan bu kalıntıların külte yönelik olduklarından kuşku duyulmaz. Bu olgu, tapınımın geç dönemlerdeki sürekliliğine tanıklık eden şapelin varlığıyla da bellidir. Alanın doğu kenarında konumlanan eğrisel duvarın az korunmuşluğu nedeniyle tasarımı ve şapel ile ilişkisini saptamak olanaksızdır. Ancak, her ikisinin de benzer malzeme içermeleri yanında, işçilik yönünden birbirlerinden fazla soyutlanamayacakları da açıktır. Ve belkide şapel ile aynı eksen üzerindeki bir kilisenin korunabilmiş kalıntısı da olabilir¹². Alanın ön kesimine kondukları, içinde yuvarlak bir açıklığın da gözlendiği platform ise (Resim: 4.7) herşeyden önce Bizans Çağı kilise ya da şapel önlerinde kullanılmış örnekleri bilinmediğinden bu külte yabancıdır ve alanda bulunan bir sunağa ait olabilecek diğer bazı parçalarla birlikte (Resim: 9.10) temenos'un incelemeye değer en önemli kalıntısıdır. Bunun işlevine yönelik sorunlara ise ancak bilinen dağ tapınım yerlerinin incelenmesiyle bazı çözüm yolları aranabilir:

Anakara Hellenistan ve Girit'te yerleşik bazı araştırılmış örneklerin dışında dağ temenoslarına ait bilinenlerin yetersizliğine ve bunların önemli bir kısmının da salt kaynaklarda söylenenlerle sınırlı olduğuna değinmek gerekir¹³. Belli bir bölgede yoğunlaşmış araştırılmış erken yapıtlardan Hymettos gibi Bizans Çağı'na dek sürekli ilgi görmüş örneklerin kült kalıntılarında

(10) Çukurun alt kesiminde, daha iri ve düzgün kesilmiş taşlardan oluşturulmuş bir niş görülür. Bu türden benzer düzenlemeleri Olympos oda gömütlerinde de izleyebiliyoruz.

(11) Platformun yanbaşıda bulunan yaklaşık 0.70 m. çapındaki kırık parça olasılıkla yuvarlak tabanlı bir sunağın üst gövde-tabla kesiminden kopmuş olmalıdır. Kalıntı özellikle dışa taşıntılı tabla silmesinin yanı sıra onun altında 2. bir plastik silme içermesiyle ilgi çekicidir ve bu özelliğiyle Antalya Müzesi'ndeki Roma Çağı sunaklarına benzerlik gösterir. Datça'da bulunmuş bir başka benzer örnek için bk. M. U. Anabolu, Arkeoloji-Sanat Tarihi Dergisi III, Ege Üniversitesi Yayınları (1984) 1 vdd. Lev. VI Res. 11.

(12) Bu türden benzer düzenlemeler için bak. R. M. Harrison, AS 13, 1963, 117 vdd. Res. 17 vdd.

(13) Anadolu'da özellikle Hitit ve diğer erken kültürlerdeki dağ tapınımına yönelik bir çalışma V. Haas'ca gerçekleştirilmiştir, V. Haas, Hethitische Berggötter und Hurritische Steindämonen (1982) 9 vdd.

daha sonra da herhangi bir değişikliğin belirlenememesi, diğer bölgelerin çağ-
daş ve geç tarihlilerinde de köklü farklılıkların beklenmeyeceğinde yönlendiricidir. Ve bunların incelenmesiyle Olympos kalıntıları için de ip uçları verebilecek bazı sonuçlara ulaşılabilir:

Altarlar¹⁴, dağ temenoslarının da vazgeçilmez öğeleri olarak gözüktür-
ler. Kaba ya da az işlenmiş doğal kayalar¹⁵ bunların en ilkel tipleridir. Öte
yandan kare ya da yuvarlak yontulmuş taşınabilir özelliktekiler de aynı ama-
ca yönelik kullanılmışlardır. Bir kutsal alanının işlendiği Zakro rhytonu üzerindeki resimlemeyle¹⁶ bu türden, taşınabilir benzer altarların dağ temenos-
larında Orta Minos Dönemi'nden beri kullanıldıkları belgelenmektedir. Lykia, Olympos Dağı'ndaki platformun yanibaşındaki kırık parça da sözü
edilen türden taşınabilir bir altara ait olmalıdır.

Bu basit altarlar yanında kayaya oyularak ya da taş bloklardan yapıma platformlar da temenosların diğer önemli költ gereçleridir. Bunların bir örneğini Zakro rhytonundaki aynı resimlemede izleyebiliyoruz; temenos alanının odağına kondurulmuş blok taşlardan yapıma dikdörtgen platform, düz ve alçak bir yapıdadır¹⁷. Girit'teki Juktas¹⁸ ve İda Dağı'nda Zeus İdaios'a adanmış yerli kayadan oyulma 4.80x1.95 m ölçülerindeki¹⁹ ve Aegina Oros Dağı'nda²⁰ konumlanan platformlar buna örnek gösterilebilir.

Dağ temenoslarına yerleşik bu platformlardan bazılarının üzerlerinde çeşitli adaklar, hayvan kemiği ve kül artıklarının saptanması bunların altar işlevinde kullanıldıklarını kanıtlar²¹.

-
- (14) Dağ tapınımını kronolojik bir gelişim süreci içinde inceleyen A.B. Cook (Zeus I 117) Zeus'un dağ költünü (1) basit altarlar, (2) altar ve tanrı heykeli, (3) altar ve tapınak içinde tanrı heykeli olarak üç aşamada değerlendirir.
 - (15) Cook, Zeus I 519 vdd.; Zeus II 983 vdd.
 - (16) Rutkowski, CultPlace 83 Res. 94. Zakro rhytonu üzerindeki altarın Pompei'den bir benzeri için, C.G. Yavis, Greek Altars, Origins and Typology (1949) 175 vdd. Res. 80.
 - (17) Yapıtı alçak olması nedeniyle "eschara" tipli olarak yorumlanmaktadır, Rutkowski, Cultplace 82.83 Res. 94. Zakro rhytonu üzerindeki resimlemeden dağ temenoslarında birden çok altarın işlevlendirildiği de anlaşılmaktadır. Bu olgu altarların kuru sunu, kurban kesme ve yakma gibi değişik adamalara hizmet vermelerinden kaynaklanıyor olmalıdır.
 - (18) B. Rutkowski, Nature Sanctuaries in Minoan Crete (1985) Res. 67 a. Cook'un yapıtında platform belirtilmemiştir. Yazar erken evrede sunu olgusunun bir költ altarında gerçekleştirildiğini açıklar, Cook, Zeus II 939 vdd. Res. 837.
 - (19) Cook, Zeus II 932 vdd. Res. 836.
 - (20) Oros Dağı Aegina'nın en yüksek dağıdır. Bu dağın üzerindeki altar Lykaion örneğindeki gibi düz bir platform olarak gösterilmiştir, A. Furtwangler, Aegina. Das Heiligtum der Aphaia I 473 vdd.; G. Welter, AA 33, (1938) 8 vdd.
 - (21) Langdon, M. Hymettos 82 vdd.

Taş duvarlardan oluşturulmuş kare ya da dikdörtgen tasarlı üstü açık basit yapılar da dağ temenoslarında altar olarak kullanılan yaygın kült geçreçlerindedir. Hymettos Dağı'ndaki altar²² bu türün özelliklerini tümüyle yansıtmaya yönünden incelemeye değer bir örnektir: Tepenin kuzeyinde, dıştan yaklaşık 6x6 m ölçülerindeki kalıntıda, genişliği 2 ile 0.80 m. arasındaki oldukça kalın duvarlar içte 3x3m'lik bir alanı sınırlarlar²³. Altar çevresinde saptanan çok sayıda graffito parçaları ışığında, kalıntının Zeus Ombrios'a adandığı²⁴ ve Geç Bronz Çağ'dan Roma Dönemi içlerine dek sürekli kullanıldığı anlaşılmıştır²⁵.

Dağ temenoslarında karşılaşılan bir başka kült kalıntısı da adak çukurlarıdır. Bunların kayaya oyularak yapılanları ile aynı işleve yönelik kullanılan doğal kaya yarıkları gibi basit türleri yanında, bir zemin üzerinde duvarla oluşturulan daha donanımlı değişiklikleri de vardır. Efes'deki Koressos Dağı yamaçlarında, Zeus'a adanmış bir kaya tahtının yukarısında yerleşik, 0.40 m derinliğindeki çukur ilkinde bir örnektir²⁶. Girit'teki Juktas Dağı temenosunda platformun hemen yanındaki 3.5 m uzunluğunda ve 0.90 m derinliğindeki kaya yarığı içinde çok sayıda figürin, kernos ve yazıtlı diğer adakların bulunması²⁷ bunun doğal bir adak çukuru olarak kullanıldığını belgelemektedir. Benzer bir adak çukuru da, İda Dağı'ndaki Zeus İdaios temenosunda²⁸ izlenebilir. Bu kez altar ile onun biçimlendirildiği kayadan kopma iki iri parça arasındaki boşluklar aynı adak çukuru işlevindedir. Hymettos altarnının 20 m kadar yukarısında yerleşik kalıntı ise adak çukurlarının daha donanımlı türlerindedir. Altarla aynı işçilikte ve 2.80 m çapındaki yuvarlak planlı kalıntı araştırmacılara göre sürekli kullanım nedeniyle altar içinde giderek artan sunuların boşaltıldığı bir adak çukurudur²⁹. Yapıt altardan daha geç bir tarihte; İ.Ö. 7. yüzyılda yapılmış olmalıydı³⁰

(22) R.S. Young, AJA 44, 1940, 1 vdd. Res. 3. 4; Langdon, M. Hymettos 1 vdd.

(23) Langdon, M. Hymettos 1 vdd. Çiz. 1.

(24) Young dn. 22, 1 vdd.

(25) Langdon, M. Hymettos 76.

(26) Tanrının Koressos Dağı'nda, dağ tahtında oturmasını resimleyen kent sikkeleri ışığında, Cook, Zeus I 134 vdd. Res. 100, bunun bir Zeus tahtı olduğu savlanmaktadır. Taht önünün uçurum olmasına karşın, yukarıdaki adak çukuru ise kolayca ulaşılabilir bir yerde yapılmıştır. Kaya tahtı için ayrıca bak. O. Benndorf, Forschungen in Ephesos (1906) 56 vdd. Çiz. 19. 20.

(27) Rutkowski. Cult Place 78 Res. 81 vdd.; Cook, Zeus II 939 vdd.

(28) Cook, Zeus II 937 Res. 835. 836.

(29) Young dn. 22, 1 Res. 4 vdd.; Langdon M. Hymettos 4 Res. 3.

(30) Adak çukuru, içerdiği malzemeye en erken Geometrik Dönem'e tarihlenebilmektedir, Langdon, M. Hymettos 51 vdd.; ayrıca Altarda herhangi bir katmanlaşmanın belirlenemeyişi de, malzemenin belirli zamanlarda toplanarak adak çukuruna atılmasıyla açıklanmaktadır, Young, dn. 22, 5.

Bu verilerle platformların dağ temenoslarının ana kült ögesi olan altarlara, değişik biçimlerdeki adak çukurlarının ise sunuların toplandığı ve korundukları yerler olduklarına; bir yerde bunların aynı kült olgusu içerisinde farklı amaçlar için kullanıldıkları sonucuna ulaşılır.

Musa Dağı'ndaki şapel önünde konumlanan kalıntı, yapısıyla genelde bir platformun özelliklerini içerir. Ve içine açılmış yuvarlak şekilli derin açıklığın bir işleve yönelik olduğundan kuşku duyulmayacağından, örnekleri ışığında bunun da basit bir adak çukuru olabileceği düşünülebilir. Böylece, kalıntının platform şeklinde tasarlanmış ve ortasında bir de adak çukuru içeren bir altar olabileceği söylenebilir. Bu yönüyle, C.G. Yavis'in "duvarlı çukurlar" olarak nitelediği Tiryns yapıtıyla benzeştirilebilir³¹. "Kurban çukuru" da denilen Tiryns örneği, moloz taşlardan yapılmış 3x3 m boyutlarındaki kare tasarlı bir platformun iç kısmında, tıpkı Lykia Olympos örneğindeki gibi yuvarlak bir adak çukuru vardır; kuyuyu çevreleyen platform ancak 0.50 m yüksekliğinde olmasına karşın ortadaki açıklık oldukça derindir. Ve kuyu içinde ele geçen buluntular nedeniyle bir adak çukuru işlevindedir. Musa Dağı'ndaki örnekte "platform-adak çukuru" özelliğinde karşımıza çıkan bu değişikliğin anlamını belirleyebilmede Hymettos Dağı'ndaki altarla³² bazı ip uçları yakalayabilmek olanaklıdır: Burada altar duvarlarının içte yaklaşık 3x3 m ölçülerindeki dar bir alanı sınırlamasına karşın, doğu ve kuzey duvarlarının 2 m genişliğine ulaşan kalınlıkta olması kuşkusuz nedensiz değildi ve olasılıkla üzerine sunuların da konulabileceği bir platform işlevi görüyordu. Duvarlarla sınırlanan alan içindeki yoğun sunu malzemesi, araştırmacılara göre altar çevresinde biriken adakların yeni gelenlerce ortadaki çukurun içine atılmaları sonucu oluştuğu nedeniyle açıklanır ki³³ bu da iç alanın bir adak çukuru özelliğinde kullanıldığının kanıtıdır. Bu veriyle Hymettos Dağı altlarında geniş duvar üst yüzeylerinin olasılıkla platform ve duvarlarla sınırlanan iç alanın ise adak çukuru olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Olympos örneğinde karşımıza çıkan bu değişikliği, adak çukurlarının dağ temenoslarının önemli bir ögesi olması ve altarla yakın ilişkisi nedeniyle de şaşırtıcı bulmamak gerekir. Ve sonuçta bu türden verilerle Lykia Olympos Dağı'ndaki, ortasında bir de adak çukuru bulunan platformun dağ temenoslarına yabancı olmayan bir altar olabileceği önerilebilir.

Araştırılmış Girit ve Anakara Hellenistan yapıtlarıyla dağ kutsal alanlarının durumu konusunda genel bir resim çizilirse, ilkin bunların -altarla

(31) Yavis, dn. 16, 34 vdd. Res. 19. 20.

(32) Langdon, M. Hymettos 2 Res. 1.

(33) Temenosa belirli zamanlarda çıkılırdı. Ziyaretçiler için altara adanmış eski adakların hiç bir önemi olmadığından, bunlar bir kenara ittirilir ve yeni adaklar bırakılırdı, Langdon, M. Hymettos 76.

odaklanan– basit kült döşemleri içerdikleri sonucuna ulaşılır. Kökleri Minos ve Miken dönemine dek uzayan bu tapınım yerlerinde tapınak türü yapıların eksikliği nedeniyle³⁴ bunların kesin bir kronolojik gelişim göstermedikleri ve yalın özelliklerini Bizans Dönemi'ne dek süren uzun bir süreç boyunca korudukları söylenebilir. Lykia Olympos örneğinde de karşımıza çıkan bu olgu kuşkusuz kültün özünden kaynaklanıyordu.

Arkeolojik verilerle yüksek dağ tepeleri baş tanrı Zeus'la ilişkili bulunur³⁵. Dağlar onun gökten indiği ve tüm atmosfer olaylarını yönettiği yer olarak algılanmış ve tanrı doruklarda en çok da yağmur tanrısı olarak saygı görmüştür³⁶. Athena resimli Olympos sikkelerinin öteki yüzündeki yıldırımla simgelenmesine bakılırsa³⁷, Lykia Olympos'unda da yine yağmur tanrısı sıfatıyla tapınıldığı düşünülebilir.

Tanrının yağmur yağdırabilme gücü, öncelikle üretici sınıf tarafından önemsenmiştir. Dağ temenosları toprağa bağlı insanlar tarafından ekin şenlikleri ve özellikle kuraklık zamanında ziyaret edilerek bereket ve üretimin sürekliliği için buralara sunular adanırdı³⁸. İnsan gereksinimlerine yönelik bu olgu dağ temenoslarının Bizans Çağı ve sonrasında bile hep aynı özden kaynaklanan nedenlerle ilgi görmesine de kaynaklık etmiştir³⁹.

Yükseklik, bir yerleşime yakın olma, ulaşım koşulları, doğal mağara ve su kaynakları ile verimli bitki örtüsü gibi bazı nedenlerin de dağ temenoslarının oluşumunda etkili olduğu bilinmektedir⁴⁰. Ve Lykia Musa Dağı'ndaki temenosun da bu koşulların önemli bir kısmını içerdiği söylenebilir.

Gerçekleştirilen bu ön araştırmayla, Musa Dağı'nda saptanan temenosa ilişkin sorunlara çözüm aramada beliren güçlükler, öncelikle karşılaştırma

(34) Antik kaynaklarda dağ kültüne ilişkin kalıntılar için verilen bilgilerde çoğunlukla altarlardan dem vurulur. Sözü edilen "üstü açık naos" türü yapılar ise anladığımız türden tapınak tanımına uymaz. Bu tür yapılar için bak. Pausanias II 24, 3.

(35) Cook, Zeus I 117 vdd.

(36) Cook, Zeus I 117; Rutkowski, Cult Place 94 vdd.

(37) H. von Aulock, SNG Lykien 10 Lev. 143 Nr. 4376.

(38) Tanrının bu özelliği değişik adlarla, tıpkı, bir ekin tanrısı gibi saygı görmesinin de nedeniydi T.P. Howe, AJA 59, 1955, 296 vdd.

(39) Lykia Musa Dağı örneğindeki gibi araştırılmış çok sayıdaki temenosda şapel türü kalıntılar belirlenmiştir. Dağlar hep kutsal bellendiklerinden çoğu kez bu özelliklerine yaraşır adlarla çağrılmışlardır. Bu olgu, Musa Dağı'nın bugünkü adının kaynağı için de yönlendiricidir. Musa Peygamberin Sina Dağı'na çıkışı ve Dağ kültü için bak. Eski Ahit, çıkış 19 bak 19 vdd. Musa adının etimolojisi için ayrıca, RE XVI-I (Heinemann). Şamanist Türk boylarında da önemli bir yeri olan Dağ tapınımı etkilerinin günümüz Anadolu'sunda sürdüğü, dağ tepelerinde saptanan "yatır" ve diğer "ziyaret yerleri"yle belgelenmiştir. A. Buran, Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, 12, 1986, 43 vdd.

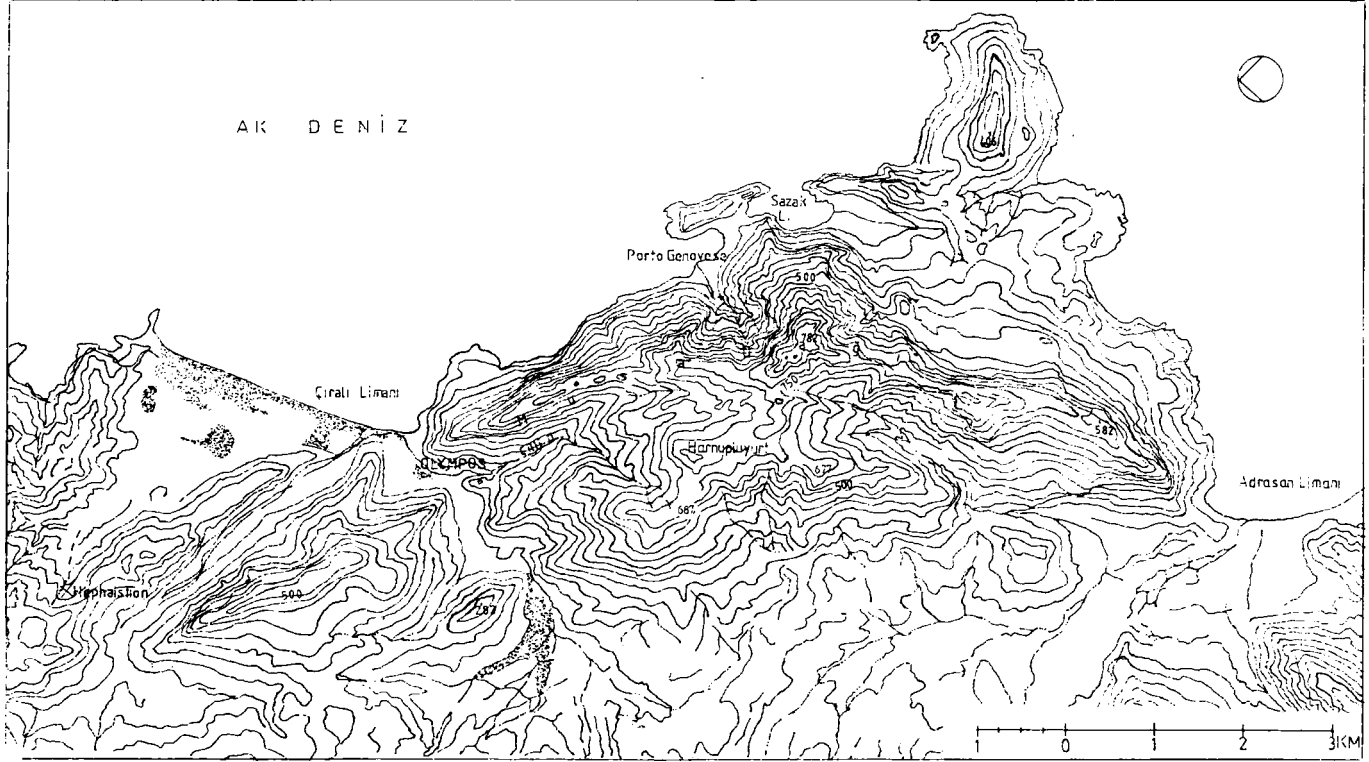
(40) Rutkowski, Cult Place 91 vdd.

örneklerinin Anadolu dışından ve belli bölgelerin erken tarihli yapıtlarıyla sınırlı olmasından kaynaklanır. Özellikle Anadolu'dan benzer kült yerlerinin bilinmeyişinin de bunda büyük payı vardır. Bulunan kalıntılar, başta Lykia ve Anadolu'nun diğer dağlık bölgelerinde benzer temenosların bulunabileceğinde yönlendiricidir. Musa Dağı'ndaki bu kült kalıntıları Olympos ve Hephaistion'da sürdürülen ön araştırmaların ardından gelecekte ayrıntılıca değerlendirilecektir.

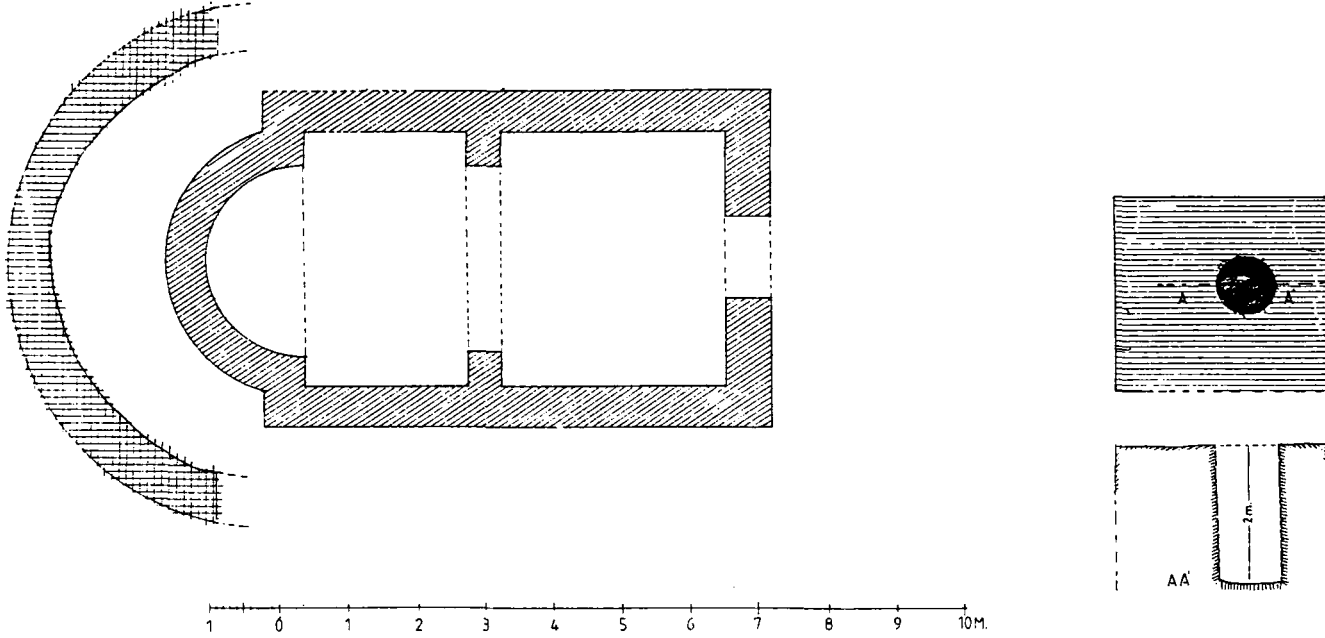
Kısaltmalar

"Archaeologische Bibliographie" den alınanlar dışında aşağıdaki kısaltmalar kullanılmıştır.

- Cook, Zeus I : A.B. Cook, Zeus. A Study in Ancient Religion I (1964).
Cook, Zeus II : A.B. Cook, Zeus. A Study in Ancient Religion II-2 (1965).
Langdon, M. Hymettos : M.K. Langdon "A Sanctuary of Zeus on Mount Hymettos" *Hesperia* Suppl. 16, 1976
Rutkowski, CultPlace : B. Rutkowski, The Cult Places of the Aegean (1986)

Resim: 1- Olympos antik kenti ve Musa Dağı

Resim: 2- Musa Dağı. Kült kalıntıları (kroki)

Resim: 3- Musa Dağı'na yönelen antik yol

Resim: 4- Temenos. Platform ve arkada Şapel

Resim: 5- Temenos. Şapel ve önde platform

Resim: 6- Temenos. Platform ve yanda sunak parçası

Resim: 7- Temenos. Platform içindeki çukur

Resim: 8- Temenos. Şapel ve arkada eğrisel duvar kalıntısı

Resim: 9- Temenos. İçi oyuk yuvarlak parça

Resim: 10- Temenos. Sunak parçası

Resim: 11- Musa Dağı. Kalıntılar

Resim: 12- Musa Dağı. Kalıntılar